VIDYA - A JOURNAL OF GUJARAT UNIVERSITY

Peer-Reviewed, Multidisciplinary & Multilingual Journal

ISSN: 2321-1520 **E-ISSN:** 2583-3537

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પર્યાવરણ સંરક્ષણ- વર્તમાન પરિપ્રેક્ષ્યમાં

ડૉ.પ્રકાશચંદ્ર જે. જોષી

આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર સંસ્કૃત,
વિવેકાનંદ કોલેજ ઓફ આર્ટ્સ, રાયપુર, અમદાવાદ.
મો. ૯૪૨૮૭૭૦૪૪૭ / ૯૪૦૮૮૩૫૮૮૬
ઇ મેઈલ :- pranayjoshi3010@gmail.com

સારાંશ

પ્રાચીન સમયથી ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પર્યાવરણ સંરક્ષણનું મહત્વ રહ્યું છે. ભારતીય ઋષિઓએ પ્રકૃતિના ખુલ્લા વાતાવરણને તેમના સ્થાન તરીકે પસંદ કર્યું. જે પર્યાવરણના દૃષ્ટિકોણથી ઉપયોગી સાબિત થયા છે. પ્રાચીન કાળમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા તમામ તીર્થ સ્થાનો લોકોના ઘોંઘાટથી દૂર પ્રકૃતિની ગોદમાં આવેલાં હતાં. તે સમયે પર્યાવરણની કોઈ સમસ્યા નહોતી, કારણ કે ઋષિમુનિઓ સંપૂર્ણપણે પર્યાવરણ પ્રત્યે સમર્પિત હતા. તેઓ પર્યાવરણને શુદ્ધ રાખવાના હેતુથી યજ્ઞ કરતા હતા. ઋષિમુનિઓ શહેરથી દૂર જંગલોમાં પોતાના આશ્રમો બનાવતા હતા. ઋષિઓ અને રહસ્યવાદીઓ માનતા હતા કે સારા વિચારો પ્રકૃતિના સુંદર અને શુદ્ધ વાતાવરણમાં જ આવે છે. આજના વૈજ્ઞાનિકો કહે છે તેમ, શુદ્ધ વાતાવરણમાં જ સારા મગજનો વિકાસ થાય છે. તેથી, પ્રાચીન સમયમાં, પર્યાવરણની કોઈ સમસ્યા ન હોવા છતાં, ઋષિમુનિઓ શુદ્ધ પર્યાવરણની જાળવણી માટે સમાજમાં વિશેષ યોગદાન આપતા હતા.

મુખ્ય શબ્દો : *સંસ્કૃત, સાહિત્ય, પર્યાવરણ, માનવજીવન, પશુ-પક્ષી.*

પ્રાસ્તાવિક:

આજે પર્યાવરણ એક મહત્વપૂર્ણ મુદ્દો બની ગયો છે. આજે લોકોમાં આ અંગે જાગૃતિનો અભાવ છે. પર્યાવરણનો માનવ જીવન સાથે ગાઢ સંબંધ છે. આ અંગે લોકોમાં જાગૃતિ આવે તે જરૂરી છે. આજે જ્યારે એક માણસે પોતાની બુદ્ધિમત્તા અને શાણપણ વડે વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજીના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં નવી નવી શોધો કરી છે, ત્યારે બીજો માણસ પણ તેનાથી પ્રભાવિત થઈ રહ્યો છે. આજે આ વૈજ્ઞાનિક યુગમાં પર્યાવરણનું પ્રદૂષણ એક અભિશાપ બનીને ઉભરી રહ્યું છે. સમગ્ર વિશ્વ પડકારના સમયગાળામાંથી પસાર થઈ રહ્યું છે. આજે પર્યાવરણને લગતા જ્ઞાનને વ્યવહારુ બનાવવાની જરૂર જણાય છે જેથી વ્યક્તિ સમસ્યાને સરળતાથી સમજી શકે અને પર્યાવરણ પ્રત્યે સભાન બની શકે. આ જીવંત વિશ્વમાં મનુષ્ય સૌથી વધુ સભાન પ્રાણી છે. સ્વયંની જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે તેઓ અન્ય પ્રાણીઓ, પક્ષીઓ, છોડવાઓ, હવા, પાણી અને જમીન વગેરે પર આધાર રાખે છે. તેથી, પર્યાવરણ પ્રત્યે માનવ સભાન રહે તે જરૂરી છે. પર્યાવરણના રક્ષણ માટે મનુષ્યએ માનવ જીવનને સરળ બનાવવાના ઉપાયો શોધવા પડશે.

પર્યાવરણનો અર્થ:-

http://vidyajournal.org

પર્યાવરણ બે શબ્દોથી બનેલું છે, પરી + આવરણ. જેમાં પરી એટલે ચારે બાજુનું અને આવરણ એટલે ઘેરાયેલું. અર્થાત -

परितः अभियन्ते आच्छाद्यन्ते जलादीनि पञ्चतत्वानि विचाराः या यस्मिन् तत् पर्यावरणम् ।

અર્થાત- જે વાતાવરણમાં પાંચ તત્વો (જેવા કે પૃથ્વી, અગ્નિ, જળ, વાયુ, આકાશ વગેરે) તથા સામાજિક અને નૈતિક મુદ્દાઓ વગેરેને લગતા વિચારો ચારે બાજુથી આવરી લેવામાં આવ્યા હોય તેને પર્યાવરણ કહેવાય છે.

આપણા શરીરની રચના પણ પાંચ તત્વોથી બનેલી છે. તુલસીદાસે રામચરિત માનસના કિષ્કિંધકાંડમાં લખ્યું છે કે માનવ શરીર પણ પ્રકૃતિના પાંચ તત્વો જેવાકે- પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, આકાશ અને વાયુથી બનેલું છેઃ

छिति जल पावक गगन समीरा ।
पंच तत्व मिलि बनहु सरीरा ॥ (१)

ભારતીય સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પર્યાવરણ શબ્દનો ઉપયોગ પ્રાચીન કાળથી 'પરિધિ' અને 'પરિવેશના' રૂપે થતો આવ્યો છે. અથર્વવેદમાં પર્યાવરણની વ્યાખ્યા કરતાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે –

सर्वो वै तत्र जीवति गौरश्वः पुरुषः पशुः ।
यत्रेदं ब्रह्म क्रियते परिधिर्जीवनायकम् ॥ (२)

અર્થાત- ગાય, ઘોડો અને પશુ વગેરે તમામ જીવોના જીવન માટે પર્યાવરણ ખૂબ જ જરૂરી છે.

વળી ઈશાવાસ્યોપનિષદનો પ્રથમ મંત્ર તો પર્યાવરણને સમર્પિત થયેલો જોવા મળે છે.

ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः मा गृधः: कस्यस्विद्धनम् ॥ (३)

હવા, પાણી, વનસ્પતિ, માટી, વૃક્ષો, છોડવાઓ, પ્રાણીઓ વગેરેને પર્યાવરણના અંગો માનવામાં આવે છે અને તેના દ્વારા પર્યાવરણનું નિર્માણ થાય છે. પર્યાવરણ એ જીવંત પ્રાણીઓ અને પર્યાવરણ વચ્ચેનો પરસ્પરનો ગાઢ સંબંધ દર્શાવે છે. સાચે જ પર્યાવરણ એ કુદરતે આપેલું વરદાન છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યનો અભ્યાસ કરતાં ખ્યાલ આવે છે કે- પર્યાવરણના રક્ષણ માટે માનવ સહકાર ખુબજ જરૂરી છે. પર્યાવરણનું મહત્વ સામાજિક, આર્થિક, સાહિત્યિક અને વૈજ્ઞાનિક સ્તરે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ વૃક્ષોમાં દિવ્યતા સ્થાપિત કરીને તેમને લોકો સાથે જોડવાનું અદભૂત કાર્ય કર્યું છે. મહાકવિ કાલિદાસે તેમની કૃતિઓમાં પર્યાવરણને સ્થાન આપ્યું છે. તેમના સાહિત્યમાં, પ્રાચીન ઋષિઓની જેમ, પર્યાવરણનાં સંરક્ષણની વિભાવના આધુનિક પર્યાવરણીય સમસ્યાઓના ઉકેલમાં ઉપયુક્ત અને સુસંગત દેખાય છે. કાલિદાસે શિવની આઠ મૂર્તિઓ દ્વારા વિશ્વના પર્યાવરણના તમામ અજૈવિક અને જૈવિક પરિબળોની સંક્ષિપ્તમાં રજૂઆત કરી છે. તેમણે અભિજ્ઞાન શાકુંતલમના નાંદી શ્લોકમાં આઠ તત્વો દ્વારા પર્યાવરણનું મહત્વ વર્ણવતા કહ્યું છે કે–

या सृष्टिः स्त्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या च होत्री
ये द्वे कालं विधत्तः श्रुति विषयगुणाः या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।
यामाहुः सर्वबीज प्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः
प्रत्याक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः॥ (४)

અર્થાત- આ શ્લોકમાં પર્યાવરણ સંરક્ષણ માટે જળ, અગ્નિ, યજમાન (હોત્રી), સૂર્ય, ચંદ્ર, આકાશ, પૃથ્વી અને વાયુની આઠ મૂર્તિઓના રૂપમાં ભૌતિક રીતે હાજર રહેલા શિવને પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. આ આઠ શરીરો દ્વારા શિવ સમગ્ર સૃષ્ટિને ધારણ કરે છે.

વળી, આપણે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આદિકવિ વાલ્મીકિનો પર્યાવરણ પ્રત્યેનો પ્રેમ તેમનાં કાવ્યમાં ખીલતો જોઈ શકીએ છીએ. જે એક ક્રૌંચ પક્ષીના મૃત્યુથી ઉપજેલા દુઃખ દ્વારા પરિણમ્યોં અને તે જ રામાયણની ઉત્પત્તિનો કારક બન્યો. જે આ મુજબ છે-

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत्कौच मिथुनादेकमवधी काम मोहितम् ॥ (५)

પર્યાવરણ સંરક્ષણમાં પ્રાણીઓનું વિશેષ સ્થાન છે. ઋગ્વેદમાં ગાય, ઘોડો, બળદ, બકરી, ઘેટાં, કૂતરા વગેરેનાં વર્ણનો જોવાં મળે છે. ગાય અને બળદનો ઉપયોગ ખેતી માટે થતો હતો, તો ઘોડાનો ઉપયોગ યુદ્ધ માટે થતો હતો. તેથી જ કહિ

http://vidyajournal.org

VIDYA - A JOURNAL OF GUJARAT UNIVERSITY

Peer-Reviewed, Multidisciplinary & Multilingual Journal

ISSN: 2321-1520 **E-ISSN:** 2583-3537

શકીએ કે- પ્રાચીન સમયથી જ મનુષ્ય અને પ્રાણીઓ વચ્ચેનો સંબંધ ગાઢ રહ્યો છે. તેઓ અમુક અંશે એકબીજા પર નિર્ભર રહ્યા છે. વેદ, પુરાણ અને ઉપનિષદ જેવા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પશુ-પક્ષીઓમાં માનવીયકરણનું પ્રત્યારોપણ કરવામાં આવ્યું છે. રામાયણમાં સુગ્રીવ, હનુમાન, જામવંત, જટાયુ, નલ અને નીલ વગેરેએ માનવ કલ્યાણ માટેના રામના પ્રયાસોમાં અમૂલ્ય યોગદાન આપ્યું હતું. આ દર્શાવે છે કે પશુ-પક્ષીઓ માનવતાના કલ્યાણ માટે હંમેશા તત્પર રહ્યા છે. પર્યાવરણનું સંતુલન જાળવવામાં પશુ-પક્ષીઓ હંમેશા માણસની સાથે રહ્યા છે, પરંતુ આજનો માણસ મોજ-શોખની લાલસાને કારણે તેમનો નાશ કરી રહ્યો છે જે આજના પર્યાવરણ માટે ખતરો છે. આજે પણ અનેક પશુ-પક્ષીઓ પોતાના વંશજોની રક્ષા માટે માનવ સમાજ પર નિર્ભર રહ્યા છે. માણસના સ્વાર્થને કારણે અનેક પશુ-પક્ષીઓની પ્રજાતિઓ નાશ પામી રહી છે અને અનેક પ્રજાતિઓ લુપ્ત થવાના આરે છે. પર્યાવરણીય સંતુલન જાળવવા માટે તેમનું સંરક્ષણ કરવું ખુબ જ જરૂરી છે.

પ્રાચીન કાળમાં પશુ-પક્ષીઓના રક્ષણ માટે માનવ સમાજને યોગ્ય માર્ગદર્શિકા આપવામાં આવી હતી. એ જ વૈદિક સમાજ અને પૌરાણિક સમાજે ધર્મ અને સમર્થન માટે માર્ગદર્શન લીધું અને તેમનાં પ્રત્યેની હિંસા પર પ્રતિબંધ મૂક્યો. આનાથી ખ્યાલ આવે છે કે તત્કાલીન સમાજમાં પર્યાવરણની કોઈ સમસ્યા ન હોવા છતાં, આપણા ઋષિ-મુનિઓ પર્યાવરણીય સંતુલન પ્રત્યે સભાન હતા. જેમ અગ્નિપુરાણમાં જણાવ્યું છે તેમ- ગાય, ઘોડો, ઊંટ, ગધેડો, કૂતરો, મૈના, ગરોળી, ચકલી, ભેંસ જેવાં ખાસ પશુ-પક્ષીઓ અને કાચબા વગેરે ગ્રામીણ પશુ-પક્ષીઓ કહેવાતા. તેમની હત્યા નિષિદ્ધ માનવામાં આવે છે. (૬)

વળી આધુનિક કવિ રાધેશ્યામ ગંગવારે પણ તેમની કવિતાઓમાં પર્યાવરણની ચેતના વ્યક્ત કરી છે. કવિએ ચંદ્રગુપ્તચરિતમ મહાકાવ્યમાં પ્રાણીઓ અને પક્ષીઓનું નિરૂપણ કર્યું છે અને તેમને પર્યાવરણના પૂરક ગણ્યા છે. ચંદ્રગુપ્તચરિતમમાં તેનું વર્ણન જોવા મળે છે-

आखु: का नकुल भुजगौ हरिया यो मृगेन्द्र ।
व्याघ्रश्च: शलभ विहगौ ग्रामसिंहो विलाल:॥
कह्वों मत्स्यो निखिल जगतस्वस्थुषो भूतवर्गों ।
धर्माक्रांत: स्म वसति मिथो द्वंद्वभावं विहाय ॥ (७)

ઉંદર, કાગડો, નોળિયો, સાપ, શિયાળ, સિંહ, વાઘ, હરણ, જીવજંતુ, પક્ષી, કૂતરો, બિલાડી, બગલો, માછલી વગેરે તમામ જીવો તાપથી પરેશાન થઈને પોતાની વચ્ચે દુશ્મનાવટ છોડીને મિત્રવત રહેવા લાગ્યા. આથી, તે સ્પષ્ટ છે કે આ ચરાચર જગતના તમામ પ્રાણીઓ પણ પર્યાવરણીય ચેતનામાં વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. આથી જ પ્રાણીઓ અને પક્ષીઓને પર્યાવરણનાં અભિન્ન અંગ માનવામાં આવે છે. તેમની મિત્રતા પર્યાવરણીય ચેતનાને વિકાસોન્મુખ બનાવે છે. હકીકતમાં જળચર, થલચર અને ઉભયચર જીવો પર્યાવરણના સહાયક ઘટકો છે.

પર્યાવરણીય સંતુલન જાળવવામાં વૃક્ષોના યોગદાનને વૈદિક વિજ્ઞાનથી લઈને આધુનિક વિજ્ઞાન સુધી સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. પુરાણોમાં, વૃક્ષોની ખેતીને પવિત્ર કાર્ય માનવામાં આવતું હતું કારણ કે વૃક્ષો પર્યાવરણનાં અભિન્ન અંગ છે. કાલિદાસે તેમના મહાકાવ્યમાં વૃક્ષ કાપવાના નિષેધનું ખૂબ જ કુશળતાપૂર્વક વર્ણન કર્યું છે. કાલિદાસે વૃક્ષોમાં ચેતનાનો અનુભવ કર્યો છે. વૃક્ષ જગત પ્રત્યે અભિજ્ઞાનશાકુંતલમની નાયિકા શકુંતલાનો સ્નેહ અને મમતા ભર્યો વ્યવહાર હૃદયસ્પર્શી અને આનંદદાયક છે. તે ઝાડને પાણી આપ્યા વિના પોતે પાણી પીતી નહોતી. સમગ્ર પ્રકૃતિ તેના માટે ભાઈ-બહેન સમાન હતા.

"पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या ,
नादत्ते प्रिय मण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।
आद्ये वः कुसुमुप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः ,
सेयं याति शकुन्तला पति-गृहं सर्वे रनुज्ञायताम् ॥

(अभिज्ञानशाकुन्तलम् 4/9)

કુમારસંભવમમાં માતા પાર્વતી પોતે પાણી ભરેલા ઘડાઓ વડે વૃક્ષોને સિંચતી હતી. પુત્ર કાર્તિકેયના જન્મ પછી પણ વૃક્ષો પ્રત્યેનો તેમનો આ માતૃપ્રેમ ઓછો થયો ન હતો. પુરાણોમાં એવી પણ માન્યતા છે કે- જેને પુત્ર નથી, તેના માટે વૃક્ષ જ પુત્ર છે. વૃક્ષને પોતાનો પુત્ર માનીને, ભગવાન શિવ પણ પોતે તેનું રક્ષણ કરે છે, જેનો ઉલ્લેખ રઘુવંશમમાં જોવાં મળે છે –

http://vidyajournal.org

VIDYA - A JOURNAL OF GUJARAT UNIVERSITY

Peer-Reviewed, Multidisciplinary & Multilingual Journal

ISSN: 2321-1520 **E-ISSN:** 2583-3537

अमुंपुरः पश्यसि देवदारु पुत्रीकृऽसौ वृषभध्वजेन ।
यो हेमकुम्भस्तननिः सृतानां स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञ रघुवंशम् ॥ [८]

હે રાજન! સામે દેવદારનું ઝાડ છે. ભગવાન શિવે તેને પોતાના પુત્ર તરીકે ઉછેર્યો છે અને માતા પાર્વતીએ તેને પોતાના વક્ષસ્થળોની જેમ હેમકુંભમાંથી અવિરત નીકળતું દૂધ પીવડાવ્યું છે. અહી કાલિદાસ પર્યાવરણ બચાવવાનો અમર સંદેશ આપવા માગે છે. પ્રાચીન કાળમાં રાજાઓ તેમના પુત્રોની જેમ વૃક્ષોની સુખાકારી વિશે પૂછતા હતા અને તેમનું સંરક્ષણ અને સંવર્ધન કરતા હતા.

માનવ સંપદા અને પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય માટે પર્વતો, ટેકરીઓ, નદીઓ, ઝરણાઓ વગેરે પણ પર્યાવરણનાં અભિન્ન અંગ છે. તેમનું અસ્તિત્વ માનવ જીવન માટે નિઃશંકપણે સાચું છે. કાલિદાસ પર્વતોના નિરૂપણમાં આ જ સંદેશ આપે છે. કાલિદાસે માલ્યવાન, મલયાચલ, ચિત્રકૂટ, રામગીરી, આમ્રકૂટ, કૈલાશ વગેરે પર્વતોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમણે હિમાલયનાં વર્ણનમાં વધુ તત્પરતા બતાવી છે.

વર્તમાન સમયમાં પર્યાવરણની સમસ્યા માત્ર પ્રકૃતિના બાહ્ય સ્વરૂપમાં જ દેખાય છે એવું નથી પરંતુ માનવીય વૃત્તિઓને કારણે પ્રદૂષિત બની રહી છે. સહાનુભૂતિ, સ્નેહ, દયા, ઉદારતા, આચાર અને વિચારોની શુદ્ધતા વગેરે બધું લુપ્ત થઈ રહ્યું છે. જ્યાં સુધી આપણી નૈતિકતા અને વિચારો શુદ્ધ નહીં હોય ત્યાં સુધી પર્યાવરણ પણ શુદ્ધ નહીં થાય. કાલિદાસે શારીરિક અને માનસિક વાતાવરણનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. કાલિદાસે હિમાલયના માધ્યમથી સાબિત કર્યું છે કે સજ્જન વ્યક્તિઓ દ્વારા પર્યાવરણ શુદ્ધ થાય છે.

अघ प्रभृति भूतानामधिगम्योऽस्मि शुद्धये ।
यदध्यासितमर्हभ्दिस्तद्धि तीर्थं प्रचक्षते ॥ [९]

કવિ કાલિદાસે પ્રાણીઓ, પક્ષીઓ, પર્વતો, ઝરણાં, નદીઓ વગેરેને પર્યાવરણના અંગ ગણ્યા છે અને તેમનું માનવીય પરિવેશમાં નિરૂપણ કર્યું છે. તેમણે નદીઓને પણ જીવંત ચેતનાથી ભરેલી માની છે. વળી મેઘદૂતમાં તેમણે નદીઓનું નિરૂપણ પણ કર્યું છે. જ્યાં ગંભીરા નદી યક્ષના માર્ગમાં આવે છે. કવિ કાલિદાસે ગંભીરા પર પડતા વાદળોના પડછાયાને પર્યાવરણની સુંદર છબી તરીકે દર્શાવી છે.-

गंभीरायाः पयसि सरितश्चेतसीव प्रसन्ने छायात्माऽपि प्रकृति सुभगो लप्स्यते प्रवेशम्।
तस्मादस्याः कुमुदविशदान्र्यहसि त्वं धैयान्मोधीकर्तुं चतुलशफरो द्वर्तन प्रेक्षतानि ॥ [१०]

નદી, જળાશય, સમુદ્ર, ઝરણાઓ વગેરે પર્યાવરણના ઘટકો છે. જેનું વર્ણન આપણા પુરાણોમાં પણ જોવા મળે છે. આમ, સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પર્યાવરણ સંરક્ષણની લાંબી રૂપરેખા જોઈ શકાય છે.

આમ પર્યાવરણ સંરક્ષણ અને એના પ્રત્યેની ચિંતા અને ચિંતનનો વ્યાપ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ખુબજ વિરાટ સ્વરૂપે નીરુપયેલો જોવા મળે છે, જેને મેં મારા શોધપત્રમાં સમાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. અપેક્ષા છે કે આપણે આ દિશામાં વધું ચિંતન અને મનન કરીએ. જેથી ઋષિઓના –

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामया ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चित् दुःखभाग् भवेत् ॥

વિચારોને સાર્થક કરી શકીએ.

http://vidyajournal.org

સંદર્ભ સૂચિ:

1. તુલસીદાસ રચિત રામચરિતમાનસ - કિષ્કિંધાકાંડ શ્લોક ૧૧, ચોપાઈ ૦૨
2. અથર્વવેદ - ૮/૨/૨૫
3. ઈશાવાસ્યોપનિષદ – મંત્ર-૧
4. મહાકવિ કાલિદાસ વિરચિત – અભિજ્ઞાનશાકુંતલમ્ અંક ૦૧, શ્લોક - ૦૧
5. આદિકવિ વાલ્મીકિ વિરચિત – રામાયણ બાલકાંડ સર્ગ-૦૨, શ્લોક ૧૫

ISSN: 2321-1520 **E-ISSN:** 2583-3537

6. અગ્નિપુરાણ (મૂળ સંસ્કૃત હિન્દી અનુવાદ.) ગીતા પ્રેસ ગોરખપુર. – ૨૩૧/૧૧
7. ચંદ્રગુપ્તચરિતમ- રાધેશ્યામ ગંગવાર – સર્ગ-૦૫, શ્લોક-૨૧, પૃષ્ઠ-૬૩
8. મહાકવિ કાલિદાસ વિરચિત રઘુવંશમ- સર્ગ-૦૨, શ્લોક – ૩૬
9. મહાકવિ કાલિદાસ વિરચિત કુમારસંભવમ્ – સર્ગ-૦૬, શ્લોક-૫૬
10. મહાકવિ કાલિદાસ વિરચિત મેઘદૂત ઉત્તરમેઘ- શ્લોક-૪૪

http://vidyajournal.org